

Beluszky P. (2014): Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? (Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 172 o.)

VÁRNAI IBOLYA

VÁRNAI Ibolya: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola; 2100 Gödöllő, Páter Károly utca 1.; varnai.ibolya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3535-6045>

Ibolya VÁRNAI: PhD student, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences; Szent István University, Páter Károly u. 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; varnai.ibolya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3535-6045>

Budapest hazánk fejlődésében betöltött szerepe megkérdőjelezhetetlen. Legyen szó a társadalmi, gazdasági, pénzügyi, kulturális vagy a politikai erőviszonyok vizsgálatáról, számos kiváló kötet, tanulmány jelent meg ez idáig, amelyek hazánk erőteljes főváros-központúságát helyezik előtérbe. Budapest pozíciójának megítélése nemzetgazdasági, illetve közép-európai szinten évtizedek óta a hazai tudományos élet meghatározó kutatási területei közé tartozik. A főváros ilyen mértékű növekedésének okait és előzményeit különböző tudományterületi megközelítésből taglalják a kutatók, de jelentős szakmai érdeklődésnek örvend a centrumszerepet érdemben ellensúlyozó vidéki nagyvárosok hiányából fakadó következmények prognosztizálása is. Beluszky Pál könyve unikálisnak tekinthető a Budapest-kutatások terén; a történeti földrajz jeles képviselője ezúttal is átfogóan, nagy időtávot felölelően mutatja be a főváros fejlődését alakító folyamatokat, a munkásságára jellemző módon gazdagítva a mélyreható, sokrétű szakmai tudásanyaggal. A szerző megfontolt, kellő kritikai szemlélettel átitatott kérdésfeltevése újszerűen közelíti meg a témát. A könyv bevezető részében megfogalmazódik a főváros országunkban betöltött aránytalanul nagy súlyának gondolata: beszélhetünk e-valódi „vízfejű” fővárosról, s ha igen, mennyiben gátolja ez az ország egészének előrehaladását? A könyv továbbá arra keresi a választ, hogy a mai főváros tudatos „túlfejlesztés” eredményeként jött-e létre, vagy spontán folyamatok együttállása okozta-e a „túlfejlődést”.

Mint azt a szerző a bevezetésben kifejti, Budapest pozícionyerése – a köztudatba beivódott nézetekkel ellentétben – nem kizárólag a szocialista állambe rendezkedésből és a szovjet típusú fejlesztéspolitika törekvéseiből ered, a folyamat előzményei sokkal korábban gyökereznek. A főváros „vízfejű” válása még a trianoni békediktátum aláírását megelőzően elkezdődött, majd a drasztikus területelcsatolások következtében tovább fokozódott. A szerző nemcsak

történelmünk sorsfordító eseményeiben keresi Budapest fejlődésének-növekedésének okait, hanem rendkívül alaposan sorra veszi azokat a helyzeti energiákat is, amelyek közvetve vagy közvetlenül teret engedtek a torznak ható főváros-centrikusság kialakulásának. Megjegyzi, ezeknek a természetes adottságoknak az érvényesülése, kiaknázása mindvégig a társadalom és a gazdaság igényeinek függvényében történt.

A könyv első néhány fejezete Pest-Buda létrejöttének és fővárossá válásának folyamatát kíséri végig a honfoglalástól kezdve. A szerző korszakokra tagolja a több évszázados fejlődéstörténetet a legfontosabb mérföldkövek alapján. A város virágzó középkori fejlődésének, az azt követő török hódoltság által elszenvedett veszteségeinek s későbbi újjáépítésének évszázadait teljességgel bemutató történelmi áttekintés nemcsak a hazai viszonyokat tárja fel, az Európában zajló események áttekintése révén egyúttal kontextualizálja is a hazai felvilágosodás és modernizáció során bekövetkező változásokat. A polgári forradalmat és szabadságharcot megelőző évtizedekben dinamikus fejlődött Pest-Buda gazdasága (különösen a kereskedelem és az árucseré), megszilárdult az adminisztratív, kulturális és politikai intézményrendszer. A feudalizmus megszűnése, az ipari forradalom technikai vívmányai, a modern gyáripar és a vasúthálózat kiépülése, valamint a kedvező világ gazdasági helyzet megteremtette az országközpont kifermálódásának feltételeit. Pest-Buda hazánk közlekedési, pénzügyi, kereskedelmi és ipari centrumává vált.

A kötet következő három nagy szerkezeti egysége részletesen taglalja a városfejlődés feltételeit és a korabeli fejlesztéspolitika hatásait. Az abszolutizmus időszaka megteremtette a polgári és világvárosi fejlődés alapjait hazánkban. A szerző megállapítja, a dualizmus kora Pest-Buda fejlődése számára rendkívül kiváltságos helyzetet biztosított, amelynek hatására a főváros országon belüli és a nemzetközi településhálózatban betöltött szerepe strukturálisan átalakult. Kifejti továbbá, hogy a kiegyezést követően Magyarország korlátozottan, de visszakapta szuverenitását, az állami-társadalmi fejlesztéspolitikai elképzelések szinkronban álltak a potenciális energiákkal, amely tényezők dinamikus városnövekedést eredményeztek. Ebben az időszakban Budapest az ország versenytársak nélküli központjává vált; országos hatáskörű kulturális-oktatási, társadalmi, adminisztratív, pénzügyi, kereskedelmi és gyáripari szerepköre immáron hazánk államéletének és politikai központjának funkciójával egészült ki. A példátlan fejlődést a könyv írója nem csupán egy-egy konkrét okra vezeti vissza, hanem soktényezős feltételrendszerben mutatja be, hogyan bontakozott ki a különböző tényezők összekapcsolódása révén ez a folyamat. A korabeli fejlesztéspolitika Budapestet Bécs „társközpontjává” kívánta tenni, ezáltal növelve a magyar főváros, s egyben az ország súlyát a Monarchián belül. Ez a koncepció összhangban volt a magyar döntéshozók elképzeléseivel; a Balkán felé irányuló gazdasági-politikai expanzió keretében Budapest – a Balkán kapuja – „hídfoállásszerepet” töltött be. Továbbá a közlekedéspolitika a sugaras vonalvezetésű vasúthálózat kiépítésével a főváros integrációs, „asszimilációs”

központtá válását támogatta. Az ipartámogatási törvénnyel, a polgári berendezkedéssel és a tőkés gazdálkodás jogi, pénzügyi feltételeinek megteremtésével Budapest az egységes nemzeti piac központja lett. Tekintve, hogy a gazdasági növekedés és a szellemi élet a fővárosban összpontosult, Budapest agglomerációs előnyei megkérdőjelezhetetlenek voltak. A dinamikus előrehaladás kedvezően hatott a malomipari innovációk megjelenésére, a műszaki tudományok fejlődésére. A főváros országon belüli vitathatatlan súlyát és jelentőségét az ellenpólusok hiánya erősítette. Beluszky Pál megítélése szerint az aránytalanságot ellensúlyozni tudó, kellő szerepkörrel rendelkező regionális központok fejlesztésének szükségessége korunkban továbbra is fennáll, az ebből fakadó hátrányok napjainkban is érződnek.

A modernizáció nemzetközi feltételei között említhető a 19. század közepén kezdődő európai agrárkonjunktúra. A közlekedési infrastruktúra kiépítésével Budapest bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe. Mivel a kiviteli cikkek döntő többségét az agrártermékek tették ki, a főváros élelmiszeripara is virágzásnak indult. A gazdaság világszintű fellendülése együtt járt a nemzetközi pénzfeleslegek felhalmozódásával. A külföldi tőke beáramlása az országba elősegítette a hazai bankrendszer és a pénzintézetek fejlődését, serkentően hatott a magyarországi beruházásokra. Az egymásra épülő folyamatok nemcsak a legnagyobb gyáripari koncentráció kialakulását eredményezték, a főváros kizárólagos országos politikai és államigazgatási központtá nőtte ki magát a dualizmus korában. Budapest tudományos-kulturális-művészeti élete meghatározta az egész ország szellemiségét, értékítéletét.

A főváros világvárossá válásának fontos következménye a népesség e négy évtizedben bekövetkező robbanásszerű gyarapodása. A könyvben ismertetett adatok szerint a kiegyezéstől 1910-ig terjedő periódusban a főváros lakossága 3,5-szeresére nőtt, amely főként a jelentős arányú bevándorlásnak köszönhető. A gyors ütemű növekedés szükségessé tette a városegysítést és a tudatos városfejlesztést. Pest, Buda és Óbuda 1872–73. évi közigazgatási egységesítése – ahogyan a szerző is kitér rá – új fejezetet nyitott Budapest életében. A városegysítéssel párhuzamosan városrendezési terv született a főváros jövőbeni (fizikai) fejlesztéséről, amely funkcionális-építészeti övezetekre osztotta Budapest területét. A koncepció előírta a tömör, nagyvárosias beépítést, a reprezentatív „terek” kialakítását, valamint a főváros szorosabb összeköttetését az elővárosokkal és a környező falvakkal. Az erőteljes lakásépítési hullám és a beépítések intenzitásának nagyfokú növekedése miatt a várostest horizontális és vertikális terjeszkedésnek indult. A Nagykörút és a mai Andrássy út kiépítésével, az Erzsébet híd és a Keleti pályaudvar megépülésével, valamint a városközpont, a lakóövezet, az ipari-közeledési övezet és a munkáskülváros épületállományának kialakításával a városszerkezet lényegesen átalakult. A főváros határait átlépve erőteljes agglomerálódás vette kezdetét. A kötet szerzője három szakaszát különönbözteti meg a folyamatnak 1850 és 1918 között. Az első fázisban a városellátó agrárgazdaság kibontakozása miatt a pesti oldal északi szektorában indult meg az

elővárosi fejlődés. Az 1870-től 1895-ig tartó második szakaszt elsősorban az elővárosi fejlődés kiterjedése és kiteljesedése határozta meg. A folyamat immáron Dél-Pestet is érintette, a korábbi földbirtokok felparcellázása kezdődött el a későbbi Kispesten és Erzsébetfalván is. A lakosság és az ipari tevékenység kitelepült a környező agglomerációs területekre, megjelent a napi ingázás mint új kapcsolatfajta. Ebben az időszakban csökkent az agrárfoglalkozásuk aránya, s nőtt a kisiparosok, gyári munkások aránya ezekben a falvakban. A századforduló környékén újabb lendületet adott az elővárosi közlekedés kiépítése. Megváltozott a peremközségek társadalmi összetétele, az 1900-as évektől a gyári, ipari foglalkoztatottak aránya lett a mérvadó. A peremkerületek az ipartelepítések vonzó célpontjaivá váltak, a rohamos népességnövekedés következtében a telepek, elővárosok egy része közigazgatási önállóságot kapott. A városellátó övezet egészen a Galga és Tápió mentéig terjedt, teret nyert a sajátos, specializált kertkultúra, a szabványosított tömegtermelés és a korszerűbb közlekedési eszközhasználat.

A trianoni békeszerződés aláírását követően alapjaiban átrendeződött hazánk közjogi, geopolitikai, gazdasági, társadalmi helyzete. Az ország területének kétharmadát a szomszédos országokhoz csatolták, a csonka ország népességszáma lecsökkent és gazdasága pótolhatatlan veszteséget szenvedett, ami tovább torzította Budapest országon belüli súlyát. A szerző ugyanakkor megjegyzi, az állami szuverenitás kiteljesedése lehetővé tette az önálló gazdaságpolitika kialakítását. Ebben az időszakban az állami politika a decentralizációs törekvések révén kívánta a vidéki városok nagyvárosi funkcióit bővíteni, ezáltal ellensúlyozni a főváros kizárólagos központi szerepköreit. Bár a főváros gyáripari termelése a töredékére esett vissza, országon belüli pozíciója hatványozódott a területvesztések következtében. A főváros növekedése elsősorban az elővárosokat és az agglomerációt érintette, ami csökkentette a belvárosi területek lakosságát. Az elő- és kertvárosok ipara fejlődésnek indult, felgyorsult ezeknek a településeknek az urbanizálódása.

Noha számos kritika fogalmazódik meg az államszocializmus fejlesztéspolitikájával szemben, a könyv írója igen körültekintően közelíti meg a korszak ideológiai-politikai tartalommal egyaránt átszőtt irányítási mechanizmusait. A fejezetet egy gondolatébresztő bevezetővel nyitja a szerző. Bár a szocialista rendszerben zajló folyamatok súlyos következményekkel, negatívumokkal jártak együtt, ebben az időszakban zajlott le a tradicionális agrártársadalomból a „modern” társadalomba való átmenet. A kötet külön szálakon vizsgálja meg, hogy a korabeli nemzetközi folyamatok, a korszakot fémjelző ideológia, államberendezkedés és politikai gyakorlat, valamint a konkrét településpolitikai lépések mennyiben befolyásolták a főváros fejlődési útját.

A második világháborút követő konszolidációs időszakban kezdetét vette az etatista hatalomgyakorlás, amely gyökeresen megváltoztatta a társadalom szerkezetét és a fejlődés feltételeit. Nyugat-Európa ezen évtizedeit a polgárosodás elterjedése (a demokratikus értékek és civil társadalom szerepének növekedése) jellemezte, míg hazánkban a szélsőségesen centralizált állami irányítás ezeket a folyamatokat csírájában elfojtotta, lerombolva a közép- és nagypolgári

értékrend alapjait. Beluszky Pál meglátása szerint a „természetes” világfolyamatok (demográfiai változás, iparosodás, foglalkozási átrétegződés) hazánkban sajátos körülmények között, torzulva zajlottak le. A politikai-gazdasági elit elmenekülése, a földosztás hatására átalakuló falusi osztályszerkezet, a zsidó népesség elhurcolása, a kitelepítések és a lakosságcserek Budapestet és az agglomerációját is közvetlenül érintették. Az 1948. év politikai eseményei, a baloldali, egalitárius eszmék térnyerése a gazdaság- és településfejlődésben is ideológiai fordulatot jelentettek. Politikai megfontolások hatására 1950 elején létrejött Nagy-Budapest, statisztikailag jelentősen megnövelve a főváros súlyát az országban. A szerző meggyőződése, hogy az államberendezkedés milyensége kétségtelenül támogatta Budapest példátlan hatalmi, igazgatási, irányítási szerepkörének megszilárdulását. A hatalom koncentrációja, monopolisztikus-diktatórikus jellege az 1960-as évek közepéig Budapest pozícióját erősítette. A könyv tanulságai szerint Budapest ipari túlsúlyáért nem egyértelműen „kommunista összeesküvés” okolható, hanem az a gazdaságpolitika szülte növekedési kényszer és az erőltetett iparosítás reálfolyamataiból eredeztethető. A társadalomépítés és -irányítás szocialista modellje, a hozzá kapcsolódó fejlesztéspolitikai gyakorlat a településhálózat hierarchizálódását és az ország „alulurbanizáltságát” eredményezte. A terület- és gazdaságfejlesztési eszközök elosztását az elkövetkező években létrejövő háromszintű hatalmi központrendszer (főváros, megyeszékhely, tanácsszékhelyközség) határozta meg, ami a településállomány homogenizálódásához és a koncentrált fejlődéshez vezetett. A szerző megállapítja, hogy a szocializmus éveinek településpolitikai gyakorlata tudatos tervezés nélkül, átgondolt fejlesztéspolitikai koncepciók nélkül zajlott. Az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció (OTK) Budapestre nem fogalmazott meg konkrét fejlesztési célokat. Ezt az időszakot az ad hoc, részproblémákat enyhítő intézkedések, az eseti beavatkozások fémjelezték. Bár az ellenpólusvárosok kiemelt fejlesztésének szükségessége már ezekben az években megfogalmazódott, megvalósulására nem került sor. A „kádári konszolidáció” évtizedeiben azonban megváltozott a hatalom és a társadalom viszonya. A kötet írója szerint az 1960–70-es években a településpolitikában érezhetően előtérbe kerültek a helyi érdekek, nagyobb szerepet kaptak az egyének, családok és a települési közösségek. Az államszocializmus utolsó évtizedeinek változásai megteremtették a rendszerváltozás feltételeit (a tercier szektor aránynövekedése Budapest foglalkoztatási szerkezetében, a legális és féllegális magángazdálkodás fejlődése, a gazdasági nyitottság és az idegenforgalom növekedése stb.). A főváros munkaerőigénye elősegítette az agglomerálódást; a később meginduló infrastruktúrális beruházások elősegítették a szuburbanizáció kibontakozását.

Arra a kérdésre, hogy Budapest további növekedésének támogatása, funkcióinak bővítése helyénvaló-e, a szerző két fejlődési pályát vázol fel. A tágabb makrogazdasági környezetben betölteni kívánt szerepüktől, illetve az európai integrációban rendelkezésünkre álló lehetőségeinktől függően mindkét irány helyes döntésnek bizonyulhat. Abban az esetben, ha az Európai Unióval való

szorosabb együttműködést tűzzük ki célul és a közösség felé történő nyitottságot ösztönözzük, Budapestnek – Magyarország zászlóshajójaként – a kelet-közép-európai nagyvárosokkal kell felvennie a versenyt, ami előirányozza a főváros-orientált fejlesztéspolitikát. Ha azonban a nemzeti törekvéseket helyezzük előtérbe és kevésbé törekszünk az európai tagországok színpadán való aktív szerepvállalásra, a „vízfejet” ellensúlyozó regionális hazai központok, vidéki városok fejlesztésének elősegítése a kívánatos.

Zárszóként visszaalakok a téma örök aktualitására, a vissza-visszatérő kutatási kérdésekre. Budapest helyzetének vizsgálata európai és magyarországi viszonylatban is megkerülhetetlen marad a hazai tudományos körökben. Korunk gyorsan változó gazdasági-politikai környezetében a főváros társadalmi-gazdasági szerepköreinek tudományos igényű, helyálló értékelése újszerű, komplexebb vizsgálati módszereket is kíván. A multi- és transzdiszciplináris eszközkészlet ugyanakkor nem nélkülözheti a történeti földrajz által nyújtott perspektívákat sem, így szívből ajánlom Beluszky Pál Budapest – Zászlóshajó vagy vízfej című kötetét a regionális tudományok művelői számára.